

Boekbesprekingen

J.H.J. van der Pot, Die Bewertung des technischen Fortschritts. Eine systematische Übersicht der Theorien. Van Gorcum, Assen-Maastricht, 1985, 1492 p., 2 delen.

Hoewel dit lijvige werd reeds in 1985 is verschenen, werd mij pas in November 1988 gevraagd het te bespreken. Navraag bij de redactie wees uit dat het boek kort tevoren was ontvangen. Wellicht een late poging van de uitgever het nog eens onder de aandacht te brengen van potentiële kopers. Dat die niet staan te dringen is te begrijpen. De prijs is misschien naar verhouding tot omvang en uitgave niet hoog, maar bedraagt voor twee gebonden delen toch altijd nog f 250,-. Zo'n bedrag geeft men niet gemakkelijk uit, hoe waardevol het werk ook mag zijn.

Het is waardevol: als naslagwerk tenminste. Het klinkt niet vriendelijk als ik zeg dat het een goed geordend kaartstelsel is, dat uitspraken bevat van ca. 2400 auteurs. Het allergrootste deel van de twee lijvige banden bestaat uit citaten; de verbindende tekst valt daarbij vrijwel volledig in het niet. Toch is het niet onvriendelijk bedoeld. Ik geef slechts aan wat het geval is en dat komt niet in mindering op mijn bewondering voor de prestatie.

De auteur, of beter, de samensteller, toont een onthutsende belesenheid. De literatuurlijst bevat ca. 2400 titels en die zijn er niet hap snap bijgehaald. Van der Pot is er wonderwel in geslaagd die hoeveelheid literatuur te ver-

werken op een wijze die zeer informatief is, de weg wijst in een groot literatuurgebied en vrijwel nergens uit de hand loopt. Bovendien heeft hij een strakke en zeer plausible systematiek gehanteerd. Zoals altijd kan er over details van die systematiek worden getwist, al zal ik dat hier zeker niet doen, maar de gekozen indeling is m.i. zeer bevredigend. Aangezien de inhoudsopgave 19 pagina's beslaat, zie ik ervan af, haar redelijk gedetailleerd weer te geven. Ik beperk me tot de hoofddelen. In het eerste geeft Van der Pot diverse meningen weer over de houding ten aanzien van de techniek buiten Europa en in Europa tot aan de Industriële Revolutie. In het tweede passeren theorieën uit de 19e en 20e eeuw de revue over de gevolgen van de techniek voor diverse maatschappelijke sectoren en cultuurgebieden (p. 118-480). In het derde deel (p. 480-720) presenteert van der Pot opvattingen over de 'Sinn' van de techniek: vervulling van een goddelijke opdracht, afwending van tekorten, bevrijding van de arbeid, weg tot geestelijke verheffing, machtsontplooiing en 'andere Auffassungen zum Sinn'. Niets daarvan heeft hij zelf verzonnen: over al die thema's wordt in de literatuur uitvoerig gesproken. Dat geldt ook voor de materie in het laatste deel: de beheersing van de technische vooruitgang. Het omvat bijna 500 pagina's en waarschijnlijk alle thema's die in de huidige discussies over dat zeer actuele probleem voorkomen. Een paar steekproeven wezen uit dat voorzover ik het kon beoorde-

len, de samensteller niets had overgeslagen. De literatuuropgaven lopen tot 1981. Ook Van der Pot moest eens ophouden.

Zoals ik al zei: een naslagwerk over de waardering van de technische vooruitgang. Misschien had de samensteller beter het woord 'ontwikkeling' kunnen gebruiken, maar zolang hij het begrip 'vooruitgang' exclusief koppelt aan 'technisch', kan men er moeilijk fundamenteel bezwaar tegen maken. Om misverstand te voorkomen: het betreft de waardering, niet het proces zelf. Theorieën over de manier waarop de ontwikkeling verloopt, welke factoren daarbij in het spel zijn enzovoort, komen niet aan de orde. Die beperking is verdedigbaar, en bovendien zijn er ook praktische grenzen.

Er zijn natuurlijk ook bezwaren aan te voeren tegen de gevolgde werkwijze. Ik beperk mij tot twee daarvan; die vielen mij het meeste op. Allereerst: het werk handelt, overeenkomstig de bedoelingen van de samensteller, over opvattingen over de (waardering van de) technische vooruitgang. Die worden weergegeven, als elkaar aanvullend of als tegenstrijdig, maar de vraag naar de houdbaarheid van die verschillende opvattingen komt niet aan de orde. Van der Pot voert auteurs als discussanten op, zonder zelf als scheidsrechter te willen fungeren. Het verlossende woord kan natuurlijk niet gesproken worden maar iets minder distantie, iets meer kritiek zou geen kwaad hebben gekund. De lezer moet nu zelf maar uitmaken welke opvattingen hem (of haar) als het meest plausibel voorkomen, zonder daarbij meer ter beschikking te hebben dan een reeks citaten.

Dat voert direct naar een tweede bezwaar. De citaten zijn weliswaar zeer uitvoerig en, voorzover ik dat beoordelen kan, trefzeker, maar zij stammen uit verschillende perioden van verschillende theoretische huize en hangen met uiteenlopende mens- en maatschappijbeschouwingen samen. Desalniettemin worden zij daaruit losgemaakt en onbemiddeld naast en tegenover elkaar gezet. Het werk blijft niet alleen exclusief op het terrein van de ideeën zonder enige empirische toetsing van de uiteenlopende opvattingen maar

op dat niveau wordt kritische confrontatie ook bemoeilijkt door de 'geïsoleerde' presentatie. Het werk is inderdaad een – voortreffelijk geordend – kaartstelsel dat echter nog op kritische en theoretische verwerking wacht.

Dat is natuurlijk gemakkelijker gezegd dan gedaan. Een recensent heeft makkelijk praten. Een grondiger procedure was alleen bij een ingrijpende beperking van de stof mogelijk geweest. Nu het werk er ligt zoals het is, kan men toch bewondering hebben voor de belezenheid, de wijze van verwerking, het compositorisch vermogen en de zorgvuldige presentatie en verantwoording. Men kan er heel gemakkelijk de weg in vinden naar specifieke probleemvelden en met behulp van de literatuurverwijzingen snel verder komen. Dat is heel wat waard en daarom acht ik het een aanwinst voor mijn boekenkast.

L. Laeyendecker

Léon Deben, Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1969. Publikatiereeks Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam, 1988.

Zoals uit de ondertitel blijkt, heeft de auteur van dit Utrechtse proefschrift zich *niet* tot doel gesteld de geschiedenis van de Nederlandse Volkshuisvesting tussen 1850 en 1969 te behandelen. Veel meer vestigt hij de aandacht op een 'civilisatieproces' onder Nederlandse arbeiders, zoals dit tot uitdrukking komt in normen voor de volkshuisvesting; in eisen die aan woningen en vooral ook aan bewoners gesteld worden.

Begin en eind van de bestudeerde periode worden gemarkeerd door belangrijke gebeurtenissen. In 1855 verschijnt het roemruchte 'Verslag aan den Koning' van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, dat de eerste codificatie inhoudt van eisen, die aan de volkshuisvesting in Nederland gesteld dienden te worden. Van hieruit start een continue ontwikkeling via de woningwet van 1901 naar de ministeriële 'Voorschriften en Wenken' van de na-oorlogse periode.

Deben beëindigt zijn studie in 1969, het jaar waarin de Stichting Wonen de plaats gaat innemen van haar voorgangster, de Stichting Goed Wonen. In deze naamsverandering zit een evolutie van opvattingen en doelstellingen opgesloten, die Deben omschrijft als een ontwikkeling van betutteling naar zelfstandigheid.

De auteur schetst hoe diverse groepen en personen uit de bourgeoisie zich aanvankelijk belangeloos bemoeien met de woonomstandigheden van de (nette) arbeiders. Dit geschiedt soms uit religieuze gedrevenheid, soms uit zorg over de hygiënische en morele omstandigheden, soms ook uit vrees voor de maatschappelijke gevolgen van het uit die omstandigheden resulterende gedrag.

Later nemen ook fabrikanten initiatieven om hun arbeiders betere huisvesting aan te bieden. Hierbij speelt meestal een mengsel van idealisme en zakelijke overwegingen een rol.

Aan het eind van de 19e eeuw dringen zowel liberale als sociaal-democratische politici aan op staatsbemoeienis met de volkshuisvesting. Maar ook de geëmancipeerde arbeiders zelf nemen dan geleidelijk aan de normen van de bourgeoisie over voor correct woongedrag en voor decente arbeiderswoningen.

Tevens wordt vanaf de eeuwwisseling de volkshuisvesting onderwerp voor wetenschappelijke studies en professionele activiteiten, een ontwikkeling waarbij het in 1918 opgerichte Nederlands Instituut voor de Volkshuisvesting een belangrijke rol heeft gespeeld. Vooral na de Tweede Wereldoorlog zet de professionalisering sterk door. Mede door de activiteiten van de 'Goed-Wonen'-beweging komt in dit 'woonbeschavingsproces' ook de doelstelling naar voren om de smaak van de wonende Nederlanders te verbeteren.

Deben, die vele jaren nauw betrokken was bij de Stichting Wonen, besteedt aan laatstgenoemd onderwerp ruimschoots aandacht.

Volgens de auteur (p. 216) is 'deze studie (. . .) niet opgezet met grote theoretische pretenties (. . .). Het ging er in eerste instantie om een

breed onderzoeksterrein te ontsluiten.' Daarmee is de opzet van dit boek duidelijk gekarakteriseerd. Men vindt er materiaal in verzameld, dat veelal afkomstig is uit jaarverslagen, tijdschriftartikelen, onderzoeksrapporten, congres- en commissieverslagen en dergelijke; uit bronnen dus, die niet zo gemakkelijk toegankelijk zijn. Dit geheel is op goed leesbare wijze geëxposeerd. Naar dieper gravende theoretische analyses zal men hier dus niet moeten zoeken. Maar wie geïnteresseerd is in concrete verslagen van ontwikkelingen op het gebied van woonbeschaving in Nederland gedurende de ruim 100 jaar die deze studie omvat, zal zeker aan zijn trekken komen.

F. Grünfeld

J. Gilissen, Spelen met de werkelijkheid. Utopie en hedendaagse sociale bewegingen. Tilburg University Press, Tilburg, 1988.

In zijn vorig jaar verschenen dissertatie wil Gilissen aantonen dat de verschijningsvorm van de utopie weliswaar sterk veranderd is, maar de utopie daarmee niet aan eigenheid heeft ingeboet. Volgens hem vormen de hedendaagse sociale protestbewegingen 'de eigentijdse bedding voor de utopische verbeelding'.

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel behandelt de auteur de eigenheid van de utopie, in het tweede deel de relatie van utopie met sociale bewegingen.

In het eerste deel neemt Gilissen het uitdrukkelijk op voor de utopie, die hij in bescherming neemt tegen zowel de marxistische kritiek dat de utopie 'voorwetenschappelijk' is, als de kritiek van Popper en Albert dat het gevaar van nagestreefde utopieën is dat zij ontaarden in totalitaire staten. Een nauwkeurige begripsbepaling van utopieën is volgens Gilissen niet te geven, al was het maar omdat de inhoud van utopieën sterk verschilt. Kenmerkend voor utopieën is de spanningsverhouding tussen het feitelijke en het mogelijke. Zij houden de samenleving een spiegel voor, confronteren haar, om met de kritische theo-

rie te spreken, met haar eigen begrip. Een utopie is dan ook niet een nergensland, fantasiewereld of hersenschim. Zij geeft aan welke mogelijkheden er in een samenleving zijn om tot een betere maatschappij te komen, die ook beter beantwoordt aan waarden en normen van die samenleving.

Het spreekt vanzelf dat het niet eenvoudig is dit spanningsveld tussen het feitelijke en het mogelijke in stand te houden. De verleiding is groot om enerzijds zoals Popper en Albert zich te beperken tot betrekkelijk marginale veranderingen, die op geen enkele wijze leiden tot een kwalitatief betere samenleving, of anderzijds te vluchten in luchtkastelen die al evenmin perspectief bieden op maatschappijverandering. Kenmerkend voor utopieën is ook dat zij nimmer tot volledige realisering komen. Wanneer een aantal utopische elementen in de samenleving gebracht wordt, verandert de samenleving en daarmee ook de utopie van karakter. Gilissen vergelijkt in dit opzicht de utopie met een horizon: wanneer men haar benadert, wijkt zij steeds terug. De utopie houdt het volgens de auteur juiste midden tussen het 'realisme' van Popper en Albert en het 'idealisme' van wereldvreemde maatschappijhervormers.

In het tweede deel gaat de auteur na in hoeverre hedendaagse sociale bewegingen als utopisch te karakteriseren zijn. Zijn conclusie is bevestigend: vele sociale bewegingen vertonen volgens hem verwantschap met de utopie. Daarmee is de utopie danig van karakter veranderd. Tot de moderne tijd manifesteerde de utopie zich vooral in literaire vorm, zoals More's 'Utopia'. De utopie was toen overwegend een individuele aangelegenheid, maar is nu in de sociale protestbewegingen 'gecollecteerd' en ook 'gedemocratiseerd', niet meer een aangelegenheid van enkele intellectuelen maar een activiteit van massa's.

Mijn oordeel over dit boek is overwegend positief doch ook ambivalent. De auteur heeft op een overtuigende wijze de utopie 'gerehabiliteerd' en in bescherming genomen tegen de marxistische en kritisch-rationalistische kritiek. Zijn betoogtrant is helder, zij het met

af en toe een bizarre formulering, zoals (p. 162): 'De eenzinnigheid van de gegeven werkelijkheid werd doorbroken in een werkelijk-onwerkelijk en onwerkelijk-werkelijk tijd-ruimtelijk spelen met feitelijke en mogelijke.' Zijn behandeling van sociale bewegingen is echter teleurstellend en schiet tekort. De auteur heeft vooral die ingrediënten van sociale bewegingen voor het voetlicht gehaald die zijn stelling ondersteunen en andere buiten beschouwing gelaten. In zijn visie kenmerken de vredes- en milieubeweging zich door 'holisme', 'speelse dubbelzinnigheid' en 'het tot uitdrukking brengen van het menselijk geluk'. De auteur baseert zich hierbij op het boek 'Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen' van Van der Loo, Snel en Van Steenbergen. Dit drietal heeft echter geconcludeerd dat van de door hen onderzochte nieuwe sociale bewegingen alleen de kraakbeweging voldoet aan het in de literatuur geschetste ideaaltipe van 'nieuwe sociale bewegingen', dat correspondeert met de door Gilissen als utopisch aangeduide bewegingen. Behalve de vrouwenbeweging is vooral de milieubeweging een 'brede' beweging, die een breed scala stromingen omvat. In de vredesbeweging en milieubeweging domineren de 'reformistische' stromingen.

Gilissen besteedt hier te weinig aandacht aan. Daar komt bij dat hij een hinderlijk zwart-wit schema hanteert: de utopische elementen binnen sociale bewegingen zijn 'goed', de niet-utopische 'fout'. Op een wee makende manier beschrijft Gilissen de vredesdemonstranten op 21 november 1981 in Amsterdam (p. 162): 'Niet alleen ging het op 21 november om wapens of wapensystemen, maar meer nog om een stijl van leven, van mens-zijn, die weliswaar feitelijk getekend wordt door vijandsdenken en dienovereenkomstig vijandig handelen, waarvan kernwapens de absurde vertolking vormen, maar die tegelijkertijd mogelijk anders kan zijn, namelijk gekenmerkt door broeder- en zusterschap en wel wereldwijd — waarom ook niet? Een bonte maatschappij van ouderen en jongeren, soldaten en punkers, paters en artsen, etend

en drinkend, pratend en zingend. Speels was het.' Andere, reformistische of radicale 'autonome' stromingen, krijgen daarentegen op belerende wijze te horen dat ze het niet goed doen. De analyse wijkt hier voor het morele oordeel.

Zo steekt het eerste deel van het proefschrift van Gilissen niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief gemakkelijk boven het tweede deel uit. In het eerste deel spreekt de intellectueel, in het tweede deel de dominee.

Wim van Noort

J.N. Blauw, Op weg naar kwaliteit; integrale kwaliteitszorg als innovatie. Academisch Boeken Centrum, de Lier, 1988.

Dit proefschrift, verdedigd aan de universiteit van Twente (september 1988, faculteit bedrijfskunde, promotoren: H.R. Vorstman en W.E. During), heeft de grote verdienste dat het op uitvoerige en systematische wijze de empirie 'aan het woord laat' inzake het modieuze begrippenstel Integrale Kwaliteitszorg. Het biedt de wetenschappelijk geïnteresseerde op dit gebied een fraaie onderzoeks-exercitie en een theoretische aanwinst. Het biedt de practicus niet alleen een overzicht van de feitelijke stand van zaken in de Nederlandse industrie met betrekking tot IKZ, maar vooral ook een handzame richtlijn voor de invoering ervan.

Zoals bekend wordt al jarenlang veel ophef gemaakt over de factor kwaliteit en over kwaliteitszorg. De laatste paar jaren is vooral ontdekt en doorgedrongen dat het begrip niet eng mag worden opgevat. Integendeel, er dient eerder sprake te zijn van een integrale benadering van kwaliteitszorg.

Het is goed dat de mist rond dit begrip af en toe eens te lijf gegaan wordt met stelselmatig onderzoek naar de feiten en naar de verbanden daaromtrent in de werkelijkheid. De aanleiding tot dit onderzoek werd dan ook gevormd door 'de onbekendheid van de mate van toepassing van IKZ en de problemen bij

de invoering daarvan'.

De studie zit klassiek verantwoord in elkaar, hetgeen niet van elke bedrijfskundige studie gezegd kan worden. Dit houdt hier in dat er om te beginnen van een begrijpelijke (immers eenvoudige) probleemstelling sprake is: vragen naar de densiteit van IKZ, naar verbanden met (organisatie)factoren, naar factoren in processen en naar geschikte strategieën. Vervolgens wordt er in het licht daarvan en met het oog op daadwerkelijk gebruik later in het onderzoek een literatuurstudie uitgevoerd. Daar wordt de vraagstelling nader gespecificeerd, begrippen gedefinieerd en ge-operationaliseerd, de onderzoeksobjecten vastgesteld enzovoort. Na de dataverzameling wordt tenslotte op een zowel gedetailleerde als systematische manier het IKZ-verschijnsel en de bijbehorende relaties in kaart gebracht. Ik vermeld dit zo uitvoerig omdat deze onderzoekslogica in andere bedrijfskundige schrifturen nogal eens ontbreekt.

IKZ wordt door Blauw beschouwd als een organisatorische innovatie en om er theoretisch enige greep op te krijgen, worden denkmodellen uit de sfeer van diffusie en adoptie van (nieuwe) producten en productieprocessen, alsmede uit de hoek van besluitvorming, probleemoplossing en organisatieverandering behandeld. Het gaat in dit hoofdstuk om een aardig overzicht, doch niet om een strak opgebouwd betoog. Tevens valt op dat met de wat meer filosofische categorieën als determinisme versus voluntarisme en kwaliteit als subjectief versus objectief begrip slordig en zwak wordt omgesprongen. Veel beter zijn de daaropvolgende hoofdstukken over de onderzoeksopzet en het onderzoeksmodel, met andere woorden de aanpak van de steekproef en het meetbaar maken van de vraagstelling. De steekproef omvat een kleine 100 bedrijven uit de Nederlandse industriële sector. Een deel vormt een min of meer representatieve afspiegeling van de sector en een ander deel een (niet aselechte) trekking uit een verzameling van met - IKZ - vertrouwde bedrijven. Dat lijkt allemaal zeer zorgvuldig te zijn uitgevoerd, evenals de operationalisering (in

de vragenlijsten) en ook de gegevensverzameling.

Indrukwekkend is zondermeer de dataverwerking waarin stelselmatig met het vele kwantitatieve materiaal wordt omgegaan. Via verschillende ingangen worden met behulp van multivariate methoden reeksen van factoren geïdentificeerd, die vervolgens met elkaar in verband gebracht worden middels (multiële en partiële) correlatie- en regressie-analyse. Hoewel daaruit interessante conclusies getrokken worden, is het wel de vraag of dit analyse-instrumentarium toch niet ongewild zowel artefacten als contaminatie voortgebracht zou kunnen hebben. Hoewel de gevolgde analyse-aanpak plausibel is, blijft de indruk echter dat dit materiaal nog verder en vooral verfijnder (meer op variabelen- en minder op factorniveau) uitgebaat zou kunnen worden.

Wat de inhoudelijke uitkomsten van dit onderzoek betreft, vallen er bij wijze van afsluiting van deze bespreking een paar aardige te vermelden. Hoewel nagenoeg alle bedrijven zich wel op enigerlei manier met kwaliteitszorg bezighouden, is het toch een zeer klein gedeelte dat het op een integrale wijze doet. Slechts 9% van de Nederlandse industriële bedrijven blijkt in de fase van de toepassing van IKZ te verkeren en niet meer dan 22% is pas bezig met de invoering. De rest zit nog in de daaraan voorafgaande fasen van kennismaking, bewustwording en dergelijke. De hele cyclus van kennismaking tot en met implementatie duurt overigens circa 10 jaar. Interessant is ook dat de formalisering van het IKZ-circuit nogal wat aandacht blijkt te krijgen, maar de planning en vooral de evaluatie (wezenlijke elementen) daarentegen zeer weinig. Voorts wordt ook de integrale aanpak afgezet tegen de zogeheten kwaliteitssysteem-aanpak met als conclusie dat de eerstgenoemde superieur blijkt te zijn.

Voorts verdient het ook nog vermelding dat op basis van de empirische uitkomsten en een aantal theoretische overwegingen een strategie voor het innovatieproces van IKZ is ontwikkeld; deze in twee cases longitudinaal beproefd met een bevredigende uitslag.

Uiteraard zijn er kanttekeningen te maken bij het onderzoek. Bijvoorbeeld dat de begrippen organisatietype en markttype mager geïndiceerd worden: het gaat hier om eigenschappen en nauwelijks om typen. Nog een ander voorbeeld, dat mij het meest heeft verbaasd, is de (bijna) volledige afwezigheid van begrippen als levertijd, flexibiliteit en vooral ook van kwaliteit van de arbeid. Ik ben tot op heden steeds in de veronderstelling geweest dat zeker ook de kwaliteit van de arbeid als een van de integrerende elementen van IKZ werd gezien. Dat was zelfs de achterliggende interesse van ondergetekende bij de toezegging van deze bespreking. Waarom mis ik dit element in dit boek? In de ogen van de auteur vormt het kennelijk (zie p. 3) geen onderdeel van zijn 'integrale' kwaliteitsbenadering!

Toch vormt dit verdienstelijke proefschrift van Blauw een 'must' voor al die bedrijfskundigen die zich zijdelings of intensief met IKZ bezighouden. Inhoudelijk de moeite waard en een voorbeeld van fraai onderzoek!

A.H. van der Zwaan

W. de Blécourt, en M. Gijswijt-Hofstra (red.), Kwade Mensen. Toverij in Nederland, Themanummer Volkskundig Bulletin. Amsterdam, 1986.

Deze bundel bevat artikelen, geschreven door een aantal leden van de werkgroep *Hekserij en toverij in Nederland*. Het accent ligt bij de gepresenteerde studies op de 16de, 17de en 18de eeuw. Niet alleen hekserij, maar ook andere vormen van toverij worden behandeld.

Het eerste artikel, van W. de Blécourt, geeft een overzicht van de wetenschapsbemoedienissen met toverij, zoals die blijkt uit 19de- en 20ste-eeuwse publikaties. Het gaat dan om twee aandachtsvelden: historici hebben vooral aandacht gegeven aan heksenprocessen en volkskundigen aan bijgeloof. Beide groeperingen beoordeelden de thema's vanuit een rationalistisch/verlicht standpunt. De Blécourt wijst op het onvolledige bronnenonder-

zoek, op het onvoldoende onderscheid maken tussen heksen, tovenaars, toveressen, waarzeggers, duivelbanners en weerwolven, en tussen goedaardige en kwaadaardige toverij. Hij wijst er bovendien op, dat onderzoek naar toverij het beste regionaal of lokaal kan beginnen. Het gaat erom het verschijnsel dan te plaatsen in zijn sociale, culturele (en economische) context.

De bijdragen die daarop volgen, sluiten goed aan bij dit uitgangspunt; de onderzoeksresultaten worden steeds in de lokale, sociaal-culturele context geplaatst. Joke Spaans bespreekt in haar artikel *Toversters voor het gerecht* de Amersfoortse toverij-processen in de jaren 1590-1595. Zij laat zien dat de rechters de instructies uit het handboek van strafrecht van Joost de Damhoudere volgden.

De situatie met betrekking tot vervolging van tovenaars in Groningen wordt beschreven door Peter Priester en Anton Barske *Vervolging van tovenaars (en) in Groningen 1547-1597*. Een belangrijk gegeven uit hun artikel is, dat in die gebieden waar de hoofdmannenkamer (de Stad) de meeste invloed had, de minste vervolging voorkwam. Oorzaken voor vervolging en veroordeling waren behalve de zelfstandigheid van de lokale rechters, ook het geloof in een duivelssecte en de inquisitie-procedure.

De literatuurstudie van Ingrid Evers *Maaslandse heksenprocessen. Honderd jaar Limburgse regionale geschiedschrijving* geeft een inventarisatie van wat bekend is over vooral de jaren 1580-1620. Veel meer dan numerieke gegevens levert de literatuur niet op. Wil men nieuwe vraagstellingen kunnen beantwoorden, dan zal men opnieuw naar de bronnen moeten.

Marijke Gijswijt-Hofstra behandelt de toverij in Zeeland van de 15de tot de vroege 20ste eeuw. Zij heeft de bestaande publikaties als uitgangspunt genomen, nagegaan in hoeverre de daarin vermelde gegevens terug te vinden waren in de rechterlijke en kerkelijke archieven en ze aangevuld met ander archiefmateriaal. Zij onderschrijft de bestaande opvatting, dat Zeeland een gebied is waar het wat toverijprocessen betreft, uitermate kalm

is toegegaan. Aan het eind van het artikel wordt ingegaan op een aantal theoretische en methodologische problemen. Het artikel van Hans de Waardt komt, voor wat betreft de toverij op de Veluwe: *Toveren en onttoveren. Achtergronden en ideeën van enkele bij toverij betrokken personen op de Veluwe in de zestiende eeuw*, tot de slotsom dat ook daar weinig vervolging van toveressen en tovenaars is voorgekomen. Als verklaring daarvoor wijst de auteur op de daar nog geldende (traditionele) rechtspraktijk. Als bijlage bij het artikel is een afschrift van het interessante toverboek van de 16de-eeuwse toverdokter Jochum Bos bijgevoegd.

Het tweede artikel van De Blécourt voor deze bundel heeft als titel: *Meppelse toverij aan het eind van de achttiende eeuw*. Het gaat over een duivelbanner, die het ziek zijn van zijn patiënten weet aan bepaalde mensen uit hu omgeving; hij beschuldigde hen dus van toverij, waarvoor hij voor het gerecht werd gedaagd. De Blécourt gaat de sociale achtergrond van de beschuldigten en van de patiënten na en plaatst de gebeurtenissen binnen de 18de-eeuwse context van Meppel, een vlek gebouwd 'in de gedaante van een stad' (p. 212). Hij toont, conform zijn uitgangspunt verwoord in het eerste artikel, duidelijk aan dat het plaatsen van de toverij in de lokale context van groot belang is voor de interpretatie en de verklaring van het verschijnsel.

De bundel besluit met een van de andere artikelen qua thema wat afwijkend, maar zeker niet minder belangwekkend, artikel van Machteld Löwenstein: *Helse hebzucht en wereldse wellust*. Hierin wordt een ikonografische interpretatie gegeven van enkele heksen-voorstellingen van de tekenaar, graveur en schilder Jacques de Gheyn II. Zij maakt duidelijk, dat de voorstellingen van De Gheyn erop duiden dat de kunstenaar goed op de hoogte was van de opvattingen, die de geleerde wereld van zijn tijd over heksen had. Uit de wijze van samenvatten van de bundel moge al gebleken zijn, dat het hier naar mijn mening gaat om een belangrijke publikatie. Ik heb eigenlijk maar één punt van kritiek: aan de verantwoording in het *Woord vooraf*

had meer aandacht dienen te worden geschonken. Bij mijn bespreking heb ik met opzet aan elk artikel enige aandacht willen geven. Ik heb dat gedaan, niet alleen omdat de artikelen van een goed niveau, helder geschreven, theoretisch en methodologisch van belang zijn en interessante stof behandelen, maar ook omdat zij het historisch onderzoek van de regio waarin het toverij-verschijnsel zich afspeelt, nieuwe wegen wijzen. Alle bijdragen, de laatste uitgezonderd – maar dat kon ook nauwelijks, gezien het gekozen onderwerp –, laten zien dat inpassing van het onderzoeksmateriaal in de lokale context betere mogelijkheden biedt tot verklaring en interpretatie. De bundel is, vanwege de wijze van stofbehandeling, niet alleen van belang voor (regionale) historici en volkskundigen, maar ook voor sociologen en cultureel antropologen, die zich interesseren voor het leven van alledag in vroeger tijden.

L.G. Jansma

Olga de Haan, Vrouwen in de Sovjet-Unie: Vrijheid, gelijkheid en moederschap. Het Spectrum, Utrecht, 1988. 211 p.

In 1990 krijgen jongens en meisjes in ons land die achttien jaar worden, een arbeidsplicht opgelegd. Wat ook de precieze bedoeling van deze maatregel moge zijn (is ze bedoeld om de toekomst van de AOW veilig te stellen?), in emancipatieland is men er in het algemeen blij mee. Toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt is een van de voorwaarden die vervuld dienen te worden om de sociale en economische ongelijkheid tussen mannen en vrouwen te laten verdwijnen.

Dat de vrouwenbeweging desondanks deze maatregel niet voetstoots wenst aan te nemen en hamert op een koppeling van de economische zelfstandigheid van meisjes aan een verzorgingsplicht voor jongens en een verkorting van de werkweek, is terecht, getuige het verslag van Olga de Haan over het leven van vrouwen in de Sovjet-Unie. Want ondanks dat vrouwen in de Sovjet-Unie en masse toe-

traden tot de arbeidsmarkt, resulteerde dit niet in sociale en economische gelijkheid tussen mannen en vrouwen.

Na de Oktoberrevolutie in 1917 werd er in de Sovjet-Unie van uitgegaan dat vrouwen economisch zelfstandig zouden worden. Aan dit uitgangspunt lagen motieven ten grondslag die ingegeven waren door ideologische, economische en demografische factoren. Ten eerste was de emancipatie van vrouwen een belangrijke doelstelling van het socialisme, ten tweede was het uit economisch oogpunt noodzakelijk dat vrouwen op grote schaal buitenshuis gingen werken vanwege de industrialisatie en ten derde was er sprake van een vrouwenoverschot als gevolg van oorlogen en opstanden.

In 1917 werden alle discriminerende wetten tegen vrouwen opgeheven. Er werden wetten in het leven geroepen die de sociale gelijkheid tussen mannen en vrouwen zowel binnen als buiten het gezin moesten bewerkstelligen. Tegelijkertijd werd in datzelfde jaar per decreet gesteld dat het tot de sociale functies van de vrouw behoorde kinderen te baren.

Om het voor vrouwen mogelijk te maken werk en kinderen te combineren, was de staat gedwongen voorzieningen voor werkende moeders te treffen. In de jaren vlak na de Oktoberrevolutie werd een begin gemaakt met het opzetten van voorzieningen als kinderopvang, collectieve eetzalen en centrale wasserijen.

Hoewel het in eerste instantie lukte de nieuwe regering ertoe te brengen speciale aandacht aan vrouwen te besteden, kwam daar reeds onder Stalin de klad in. Deze poogde het land in de vaart der volkeren op te stoten door de nadruk te leggen op de zware industrie, waardoor er geen geld meer beschikbaar was om de collectieve voorzieningen uit te breiden. In 1930 verklaarde hij de emancipatie voor voltooid, de getroffen voorzieningen voor voldoende.

Het duurde tot het einde van de jaren zeventig, aldus Olga de Haan, voordat het probleem van de dubbele belasting en het gebrek aan collectieve voorzieningen en de slechte kwaliteit ervan bespreekbaar werden. Demo-

grafen en andere planners raakten verontrust door het lage geboortecijfer: de vrouwen werkten zo hard dat ze geen energie en tijd meer hadden om kinderen te krijgen.

Haar beschrijving van de houding van de Russische Sociaal-Democratische Arbeiderspartij tegenover het 'vrouwenvraagstuk' door de eeuwen heen, maakt duidelijk dat de bevrijding van de vrouw in veel opzichten in de fase van de retoriek is blijven steken. De weerstand om vrouwen een nieuwe rol in de maatschappij te laten spelen is altijd bijzonder groot geweest, ook onder de revolutionaire partijleden, aldus de schrijfster.

Aan een mogelijke nieuwe rol van de man in het gezin om de moeilijkheden van de dubbele belasting van vrouwen het hoofd te bieden is, opvallend genoeg, nooit aandacht besteed in de Sovjet-Unie. Op geen enkele wijze wordt de Russische man aangezet een deel van de huishoudelijke taken en een deel van de opvoeding op zich te nemen.

De marginale rol van de vader in het gezin vormt een belangrijke grond voor echtscheidingen: het landelijk echtscheidingspercentage ligt rond de 30, in de grote steden zelfs rond de 50. De meeste scheidingen vinden plaats na één jaar huwelijk. De 'crisis van het gezin', zoals de combinatie van het hoge echtscheidingscijfer en het lage geboortecijfer wordt genoemd, wordt echter geweten aan de geëmancipeerde positie van de vrouw.

Gorbatsjov roemt weliswaar de bijdrage en onbaatzuchtige arbeid van vrouwen in de opbouw van de nieuwe maatschappij, maar betreurt het dat vrouwen te weinig tijd hebben om hun dagelijkse plichten thuis te vervullen.

Opnieuw wordt over de rol van de vaders in het huisgezin gezweven. Volgens Gorbatsjov is het nodig, in het kader van de *perestrojka*, zich af te vragen wat er gedaan moet worden, opdat vrouwen 'hun zuiver vrouwelijke opdrachten' weer opvatten. Die vrouwelijke opdrachten zijn het baren en grootbrengen van (veel) kinderen.

De dubbele belasting leidt ertoe, dat vrouwen te weinig tijd en energie kunnen steken in hun werk, met als gevolg dat ze vrijwel niet terecht komen in de hogere posities. Het moe-

derschapsdenken is er debet aan dat vrouwen zichzelf niet als personen zien die een carrière opbouwen en daarnaast gezinsverantwoordelijkheden hebben, maar als moeders met een baan buitenshuis erbij. Niet een attitude die bevorderlijk is voor het verwerven van hoge posities.

Het gevaar dreigt dat vrouwen nu geprest worden minder te gaan werken en dat de duur van het (betaalde) bevallingsverlof verlengd wordt, waardoor de traditionele arbeidsdeling bevestigd wordt, dat vrouwen verantwoordelijk blijven voor het reilen en zeilen van het gezin. Vrouwen lopen zo opnieuw een achterstand op en zowel bedrijven als overheid zouden zich wel eens ontslagen kunnen voelen van de plicht crèches en andere voorzieningen te creëren.

Niet alleen is de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt slechter dan die van de man, ook de rol van vrouwen in de landelijke politieke besluitvorming is geringer dan die van mannen. Ook hier geldt de dubbele belasting voor vrouwen als verklaring: te weinig tijd voor maatschappelijke activiteiten.

Het boek van Olga de Haan berust enerzijds op enkele gedeelten uit haar afstudeerscriptie over hetzelfde overwerp, anderzijds is het materiaal ontleend aan bezoeken aan de Sovjet-Unie. Het is opgebouwd uit vijf hoofdstukken. Hoofdstuk 1 behandelt de houding van leidende figuren van de Arbeiderspartij tegenover het 'vrouwenvraagstuk' door de jaren heen. Hoofdstuk 2 gaat over het huwelijks- en gezinsleven in Rusland. In het derde hoofdstuk staan de socialisatie en de opvoeding van en het onderwijs aan meisjes centraal, waarin met name de aandacht wordt gericht op de sekse-specifieke socialisatie van jongens en meisjes. In hoofdstuk 4 komen het werk van vrouwen en hun werkomstandigheden aan de orde. In hoofdstuk 5 de geringe politieke macht van vrouwen en de mechanismen die de ongelijke politieke invloed tussen mannen en vrouwen bewerkstelligen. Gedeelten van gesprekken die de schrijfster had met Russische vrouwen, illustreren de verschillende onderwerpen. Ze betrok tevens de

mogelijke gevolgen van de *perestrojka* in haar verslag.

Olga de Haan is er goed in geslaagd de discrepantie die er in de Sovjet-Unie bestaat tussen de ideeën omtrent de emancipatie van vrouwen en de bittere werkelijkheid, aan te tonen. Wat ik miste in het boek, was een duidelijke vraagstelling, een kader waarbinnen de verschillende onderwerpen behandeld worden. Dit leidde soms tot een wat rommelig verslag en tot onnodige herhaling van zaken. Haar verslag zou in analytisch opzicht aan diepte gewonnen hebben, als ze zich zou hebben afgevraagd, wat we in Nederland kunnen leren van de ervaringen van Russische vrouwen, nu we hier zelf staan aan de vooravond van een arbeidsplicht voor meisjes.

Fokje Faber

Herman Coenen, Paul Pennartz en Fred Wester (red.), Nasporingen; structuren van interpretatief sociaal-wetenschappelijk onderzoek. SISWO, Amsterdam, 1988, 203 p.

Deze publikatie is vanuit de Werkgroep Interpretatief Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek vervaardigd. Diverse auteurs die zich tot het symbolisch interactionisme of de fenomenologie rekenen, leveren bijdragen ontleend aan hun eigen empirische onderzoek. Coenen over dove kinderen; Bleeker en Mulderij over 'kinderen op de camping'; Parlevliet (NISSO) over ouderschap na echtscheiding; Pennartz over het ervaren van het stedelijk milieu; Wester over schoolklas-scènes en Hilhorst over ingezonden brieven met betrekking tot euthanasie. In het tweede deel van het boekje pogen de drie redacteuren te komen tot een systematische analyse van de gang van zaken in het kwalitatieve onderzoek.

Verskillende bijdragen zijn in dezelfde of wat gewijzigde vorm reeds elders gepubliceerd. Het boekje wordt voorafgegaan door een 'Ten geleide' van Sterk, een 'About this book' van Strauss, en een Inleiding van Coenen. Het gaat in deze publikatie niet om wetenschapstheoretische achtergronden of om

normatieve regels, zoals Coenen betoogt, maar om 'de concrete procedures die onderzoekers volgen en de ervaringen die ze daarbij opdoen'. Nu is het lezen van het verslag van een participerende observatie natuurlijk best interessant, maar 'sociologists (and anthropologists!) at work' zijn al zo vaak beschreven, dat de hier gerapporteerde ervaringen nauwelijks nieuws opleveren. Wellicht menen velen dat de ervaringen van interpretatieve onderzoekers uniek zijn; mij viel juist op hoeveel van het beschrevene (de 'plons in het diepe' na de soms al te rustige voorbereiding van achter het bureau; de afwisseling van hollen en stilstaan in de reflectie; de periode van wanhoop) in het kwantitatieve onderzoek even herkenbaar zijn. Over de procedures, en meestal daarmee samengaand, de gestelde problemen en de aangereikte oplossingen zijn sommige bijdragen (Hilhorst, Pennartz) veel explicieter dan andere.

In het tweede deel, waarin niet zonder pre-tenties sprake is van 'Doorbraken, Transformaties en Fasen in het onderzoeksproces' doen de drie redacteuren een poging om tot systematisering van de werkwijze bij interpretatief onderzoek te komen. Helaas is dit gedeelte van een verbluffende trivialiteit en wijldigheid; fase 5 (Synthese en compositie) wordt bij voorbeeld ingeleid met de zin: 'Nu staat vooral schrijven als onderzoekshandeling centraal, met name de compositie van de tekst, waar middels de gerichte analyse het materiaal voor is aangedragen. Het hele materiaal moet nu binnen het bereik van de onderzoeker komen, zo nodig door de keuze van meer dan één thema. Etc.'. De bundel past geheel in de Strauss-traditie: het is een pleidooi voor 'open', niet-theoriegeleid onderzoek. De toepassingen en werkwijze-beschrijvingen (en ook de hier duidelijk aan het licht tredende nadelen, waaronder de grote inefficiëntie) zijn, zoals vrijwel altijd in de sfeer van interpretatief onderzoek, interessanter dan de door de auteurs gereconstrueerde methodologie.

P.G. Swanborn

Paul ten Have, Sequenties en formuleringen; Aspecten van de interactionele organisatie van huisarts-sprekurgesprekken. Studies over Taalgebruik 2. Foris Publications, Dordrecht-Holland/Providence-USA, 1987, 367 p.

Dit boek is de handelseditie van het proefschrift waarop de auteur op 15 mei 1987 aan de Universiteit van Amsterdam is gepromoveerd. Het grootste deel van het boek is gewijd aan de zeer gedetailleerde analyse van gesprekken in de spreekkamer van de huisarts. Hoe slagen de huisarts en de patiënt erin deze gesprekken zo te laten verlopen dat er een ordelijke interactie ontstaat waarin de voor diagnose en therapie noodzakelijke informatie wordt overgedragen? Welke regels lijken de actoren daarbij te hanteren; voor het openen van het gesprek, voor het wisselen van de beurten, voor het aan de orde stellen van de gespreksonderwerpen, voor het omgaan met het feit dat de taken en rollen van huisarts en patiënt duidelijk van elkaar verschillen, voor het – zonder gezichtsverlies – kunnen corrigeren van misverstanden, kortom voor het samenspel tussen twee mensen dat op het eerste gezicht zo vanzelfsprekend, zo gewoon, is en dat bij nadere beschouwing zo complex in elkaar blijkt te zitten?

Om op dergelijke deelvragen antwoord te kunnen geven, maakt de auteur gebruik van werkwijzen en uitgangspunten van de conservatie-analyse. Het materiaal waarop dit wordt toegepast zijn transcripten van simpele telefoongesprekjes met kennissen van de auteur, van door de radio uitgezonden, per telefoon gevoerde, adviesgesprekken over 'problemen met seks en relaties' tussen Germaine Groenier en min of meer anonieme jongeren, en tenslotte transcripten van een flink aantal gesprekken tussen huisartsen en patiënten, al dan niet in aanwezigheid van derden.

Per deelvraag is de werkwijze globaal dezelfde: een relevant fragment van het transcript van een gesprek wordt gepresenteerd, waarna de auteur stukjes tekst (afhankelijk van de aard van de deelvraag in grootte variërend van een enkel woord tot meerdere blad-

zijden) 'typeert' in de terminologie van de conversatie-analyse, bijvoorbeeld als Initiatief, Respons of Commentaar. Vervolgens gaat hij op zoek naar de ordening in deze sequenties; welke impliciete 'conversatie-regels' lijken door de gespreksdeelnemers gehanteerd te zijn en in hoeverre zijn die regels algemeen of juist specifiek voor dit (genre) gesprek.

Omdat de werkwijze van de conservatie-analyse bepaald nog geen standaard-M&T is, heeft de schrijver veel aandacht besteed aan het uiteenzetten van de 'methodologie van gespreksanalyse', en de relatie tussen gespreksanalyse en etnomethodologie. Kennelijk uitgedaagd door anderen probeert Ten Have aan het slot van zijn boek ook de praktische consequenties van zijn bevindingen te formuleren. Op dit punt wordt hij nog voorzigtiger dan in de voorgaande hoofdstukken: 'Maar misschien kan ik toch een lichte mate van geloofwaardigheid verwerven door een en ander met wat speculatieve uitwerkingen te illustreren' (p. 332). Kan het bescheidener?

De auteur heeft bijzonder veel aandacht besteed aan een heldere formulering; het taalgebruik is opmerkelijk goed. Daarom is het des te spijtiger dat het boek wemelt van de typefouten. Voor een proefschrift is dat – gegeven de tijdsdruk van de promotiedatum – nog wel te excuseren. Maar dat de uitgever niet even een gecorrigeerde print heeft laten maken, is voor mij onbegrijpelijk; gegeven het feit dat de tekst integraal op schijf stond was dat een kwestie van hooguit twee dagen geweest. Als bijproduct hadden dan ook de – nu helaas ontbrekende – registers gemaakt kunnen worden. Kortom, uitgeverij Foris komt door deze uitgave niet al te professioneel over.

De laatste jaren zijn er in ons land diverse studies van arts-patiënt gesprekken verschenen. Bijvoorbeeld de proefschriften van Mary Fahrenfort en Kathy Davies. Wat Ten Have's studie daarvan onderscheidt, is de onbevooroordeeldheid waarmee hij het materiaal analyseert, en de inspanning die hij zich getroost om zijn interpretaties en analyses

naar de lezers toe te verantwoorden. Soms is zo'n minutieuze analyse van een gespreksfragment trouwens net zo slaapverwekkend als een onderzoeksrapport waarin eerst de gegevens in tabelvorm worden gepresenteerd en vervolgens nog eens in woorden worden weergegeven.

Al dat werk heeft resultaat: bij nadere analyse blijken gesprekken beschouwd te kunnen worden als het produkt van een groot aantal preferenties, regels en meta-regels; een soort generatieve grammatica voor conversaties. Met het blootleggen van die regels is aan de eisen voor een proefschrift ruimschoots voldaan. Het zou goed zijn als nu verder gezocht wordt naar een classificatie van (typen) gesprekken en de daarin gehanteerde regels, en naar een werkwijze die meer zekerheid verschaft omtrent de intersubjectiviteit en de generaliseerbaarheid van de uitkomsten. Daarbij ligt het voor de hand dat samengewerkt wordt met mensen die andere typen informatie-inwinnende gesprekken en verzorgingsgesprekken onderzoeken. Ten Have's studie kan voor zo'n onderzoeksprogramma naar mijn mening een uitstekend uitgangspunt vormen.

J. van der Zouwen

W.E. Saris, Variation in Response Functions: a Source of Measurement Error in Attitude Research. Sociometric Research Foundation, Amsterdam 1988, XVI + 231 pag.

Het kernthema van dit boek is de mogelijkheid dat verschillende respondenten die exact dezelfde mening of attitude hebben, bij ondervraging toch een verschillend antwoord geven. 'In this book we will refer to the relationship between the subjective variable of interest - an attitude, opinion, preferences etc. - and the response as the "response function".' In een serie van vijftien hoofdstukken wordt via betogen, empirische studies en wiskundige modellering nagegaan of zulke responsefuncties tussen respondenten, en ook binnen een respondent tussen tijdstippen en

tussen antwoord-instructies, verschillen, en welke gevolgen dit heeft voor vragenlijstonderzoek waarin zulke verschillen worden genegeerd.

Uw recensent heeft enige moeite met het formuleren van een afgewogen oordeel over dit in velerlei opzicht buitengewone boek. Het houdt het midden tussen een door Saris geschreven monografie en een onder redactie van Saris uitkomende verzamelbundel (er zijn dertien collega's en oud-studenten die als mede-auteurs per hoofdstuk optreden). Omdat Saris op vrijwel elk hoofdstuk zijn stempel heeft gedrukt, van probleemstelling tot eindredactie, is het toch meer een monografie geworden, en staat hij op de kaft als auteur en niet als redacteur. Dit boek lijdt dan ook niet aan het euvel van vrijwel alle verzamelbundels (heterogeniteit van problemen, begrippen en notaties). Het is een duidelijke en consistente visie op een interessant aspect van de validiteit en betrouwbaarheid van vragenlijstgegevens.

Een tweede buitengewoon aspect is dat het boek door de schrijver via zijn eigen Sociometric Research Foundation is uitgegeven. Dat verdient in mijn ogen geen navolging: als auteurs met minder publikatie-ervaring en minder zelfkritiek dan Saris deze weg kiezen, wordt het selectieprobleem voor kopers vergroot door het ontbreken van een externe beoordeling voorafgaand aan de publikatie. In Molenaar (1989) heb ik betoogd dat de kwaliteitsbeoordeling van statistische software juist op dit aspect voor verbetering vatbaar is, en ik hecht eraan dat boeken en artikelen tevoren extern beoordeeld worden. Het hier besproken boek is overigens helder en prettig geschreven; toch zou een extern oordeel de kwaliteit nog hebben kunnen verhogen, denk ik, bijvoorbeeld wat betreft de opzet van de experimenten waar enkele aspecten onderbelicht blijven.

Hoewel op enkele punten psychofysische formules en LISREL-modellen worden gebruikt, is het boek als geheel goed te volgen voor de doorsnee beoefenaar van empirisch sociaalwetenschappelijk onderzoek. Het thema is ook van belang voor die groep: Saris

heeft gelijk dat vrijwel alle interpretaties van vragenlijstantwoorden (direct of via een meetmodel) er stilzwijgend van uitgaan dat de vertaling van te meten concept naar antwoord op een vraag, voor elke respondent gelijksoortig zijn. Dat is verontrustend, omdat bij schending van die assumptie een succesvolle meting uitblijft. Vinden we daarom vaak zulke lage correlaties in ons vakgebied?

In Molenaar (1987) heb ik op de voorlopige versie van een hoofdstuk uit dit boek kritiek geleverd; ik heb de indruk dat deze deels is verwerkt in het boek dat nu voor ons ligt. Toch wil ik enkele negatieve aspecten noemen die mij bij lezing zijn opgevallen.

Allereerst noemt de schrijver wel veel relevante literatuur, maar mis ik toch ook nog wat. Zo vond ik niets over de attitude-theorie van Fishbein en Ajzen, weinig over onderzoek naar antwoord-tendenties, niets over de item response-theorie. Het feit dat niet elke respondent met dezelfde ware score hetzelfde antwoord geeft, wordt daar probabilistisch gemodelleerd als een kansverdeling over de antwoordmogelijkheden gegeven de latente trekwaarde. De in het boek gebruikte meetmodellen zijn eenvoudige lineaire en machtsfuncties; omdat hun stochastische component onderbelicht blijft, raakt de vraag naar de passing van deze modellen op de achtergrond.

Voorzover stochastiek wordt gebruikt, is dat dikwijls voor de reacties van elke persoon afzonderlijk op de $n = 14$ getoonde stimuli. Of deze als aselechte en onafhankelijke trekkingen uit een populatie mogen worden opgevat, lijkt mij twijfelachtig (volgorde-effecten, stimuli bewust equidistant gekozen), en daarmee is de statistische inferentie onvoldoende aangetoond. De gevonden hoge correlaties tussen stimuluswaarden en antwoorden zijn deels verklaarbaar uit de keuze van 14 wijd gespreide stimuli door de auteur; de relevantie voor ander empirisch onderzoek wordt te weinig belicht.

Er wordt nogal veel ruimte besteed aan het feit dat proefpersonen bij vage instructies sterk verschillende getallen of lijnstuklengten kiezen (zowel tussen personen als tussen in-

structies verschillend). Dat dit kan worden bestreden door de respondenten meer referentiepunten te geven (de conclusie van hoofdstuk 12) is hoopgevend, maar niet verrassend. Toch worden in de volgende twee hoofdstukken weer veel instructies gebruikt die in dit opzicht suboptimaal zijn; het gebruik van meer dan twee referentiepunten komt zelfs nauwelijks ter sprake.

Wie Saris kent, zal niet verbaasd zijn dat er veelvuldig lijnstukken worden getoond of antwoorden in de vorm van getallen of lijnstukken worden gevraagd. Vergelijking met meer traditionele vraagvormen zoals twee of meer geordende antwoordcategorieën had voor Uw recensent vaker en grondiger aan de orde kunnen komen.

Samenvattend ben ik het meer eens met de probleemstelling dan met de gekozen methoden om het probleem te onderzoeken en op te lossen. Maar Saris heeft gelijk dat het een belangwekkend probleem is, en het boek biedt de methodologen en onderzoekers een goed verslag van zijn gedachten en resultaten daaromtrent. Ook wie het daar niet mee eens is, vindt er genoeg stof tot overdenking in!

- Molenaar, I.W. Vergelijkbaarheid van antwoorden: een bijdrage aan de discussie. In: J. de Jong-Gierveld en J. van der Zouwen (eds.), *De vragenlijst in het sociaal onderzoek*. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1987, p. 189-194.
- Molenaar, I.W. *Producing, purchasing and evaluating statistical software: the role of intellectual and commercial challenges*. Statistical Software Newsletter, in print, 1989.

Ivo W. Molenaar

Paul Houben, Formele beslissingsmodellen en speltheorie, met toepassingen in onderzoek naar activiteiten en uitgaven van lokale welzijnsinstellingen en coalities, dissertatie. Departement Sociologie, KUL, Leuven, 1988, 650 p.

Aan de Katholieke Universiteit Leuven is op 16 januari 1989 een proefschrift tot het verkrijgen van de graad van doctor in de sociale wetenschappen aangeboden door Paul Houben. Titel: *Formele beslissingsmodellen en speltheorie, met toepassingen in onderzoek naar activiteiten en uitgaven van lokale welzijnsinstellingen en coalities*. De publikatie, die uit vijf delen bestaat (samen 650 pagina's) is verkrijgbaar bij het Departement Sociologie, E. Van Evenstraat 2C, 3000 Leuven.

Het werk handelt over de politiek-financiële beslissingen in non-profit-organisaties. Het is niet alleen lijvig en veelomvattend, maar ook origineel, creatief en van denkracht getuigend. In zijn veelzijdigheid heeft het ook iets ongrijpbaars.

Want diegene, die van toepassingsgericht onderzoek houdt en die daarom op deel III afgaat, waarin een empirische studie van de gezins- en bejaardenhulp bij de Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW's) in 315 Vlaamse gemeenten anno 1980 wordt voorgesteld, zal het werk slechts in de marge gelezen hebben. En ook hij die, in dit zelfde deel III, het verslag van onderzoek naar het dotatiegedrag van gemeenten wil lezen, krijgt wel zijn gading, maar heeft slechts één vijftiende (er zijn 15 hoofdstukken) van het werk gevat.

Wie daarentegen minder toepassingsgericht, maar meer theoretisch is geïnteresseerd in de mechanismen van coalitievorming, kan in de delen IV en V terecht. Deel IV bevat immers, naast een empirische toepassing van het n-personen-spel, ook heel wat theoretische momenten. Acht coalitietheorieën, namelijk Minimal Winning, Minimal Resources, Minimal Parties, Minimal Power, Closed Coalition, Minimal Range, Closed Minimal Range en Policy Distance Undominated, worden

herleid tot drie families, met name minimale omvang, minimale macht en minimale politieke afstand. Een theoretische voorkeur voor de combinatie van de laatste twee wordt uitgesproken. Uitgaande van de vraag hoe coalities hun prijzen verdelen wordt, in dit zelfde deel IV, een vergelijkende studie gemaakt van de principes volgens dewelke dit verdelingsvraagstuk wordt benaderd: rechtvaardigheid, rationeel evenwicht, intuïtie en andere.

De theorie-geïnteresseerde lezer moet vooral deel V raadplegen. Want, terwijl de statistische test van coalitiemodellen uit deel IV van theoretische uitgangspunten wordt voorzien, in deel V worden de theoretische gevolgtrekkingen 'pur sang' gemaakt. De machtstheorieën van Weber, Parsons-Luhmann, Simon-Dahl en Emerson-Harsanyi passeren er de revue, naast de eigen visie van de auteur op het machtsverschijnsel, waarbij een eenheidsmodel voor de studie van macht, ruil en affiniteit wordt voorgesteld. Ook de ideaaltypen van Max Weber worden in dit deel V behandeld en aan een ernstige kritiek onderworpen.

Wie van formele analyse en calculus houdt, vindt in deel II (en ook in alle andere delen) zijn gading. Want de auteur heeft een sterk geloof in en maakt overwegend gebruik van formalisatie, echter zonder de inhoudelijke probleemstellingen uit het oog te verliezen. Immers, consumenten- en producentengedrag op een vrije markt, beleggingen op een beurs en beroepskeuzen op de arbeidsmarkt dienen als voorbeelden van eenpersoonsbeslissingen (1-PB) en werkgevers-werknemersoverleg, USA-USSR-Saltbesprekingen, huwelijken, handelsovereenkomsten, interacties en machtsrelaties dienen als voorbeelden van coöperatieve twee-personenspelen (2-PCS). De formalisatie van deze 1-PB en 2-PCS wordt in deel II nader uitgewerkt, met opname van een apart hoofdstuk met wiskundige bewijzen van de stellingen en lemma's.

De wetenschapsfilosofisch georiënteerde lezer krijgt in deel I een uiteenzetting van de methodologische grondslagen van het oeuvre. Dit deel is eigenlijk een dissertatie op zich. Betoogd wordt dat zowel het 'Verste-

hen' als het 'Functionalisme' in de sociologie beide kunnen worden herleid tot de standaard causale analyse gecombineerd met het beslissingsmodel. Dilthey, Weber, Malinowski, Radcliffe-Brown, Parsons, Merton en ook Luhmann worden één voor één aan een scherpe kritiek onderworpen. De causaliteitstheorie van de filosoof-logicus John Mackie vormt daarbij het uitgangspunt. Diens analyse van de causale factor als een INUS-conditie, dit is een 'Insufficient but Necessary part of a set of factors, which is Unnecessary but Sufficient for the result', wordt als basis genomen. Op een speelse wijze tovert de auteur de alternatieve 'sets of factors' om tot een DISCO, dit is een DISjunctie van CONjuncties. Gewapend met zijn DISCO-denken gaat hij met het Verstehen en het Functionalisme de strijd aan. Op zijn weg komt hij onder meer de Wertbeziehung van Max Weber en de Bezugsprobleme van Nicolas Luhmann tegen. Hij vertaalt deze waardeeringsmomenten in termen van de nutsmaximalisatie uit de beslissingstheorie. Op die manier tracht hij een 'unity of methodology' tot stand te brengen tussen vier richtingen: Causalisme, Verstehen, Functionalisme en Decisionisme.

De kracht van het werk moge blijken uit de drang naar unificatie. De auteur heeft duidelijk de bedoeling eenheid te scheppen in een veelheid van stromingen. De behoefte aan synthese is zeer sterk aanwezig, op alle plaatsen in de dissertatie. Ook een grote zin voor relativering siert het werk. Grote namen als Max Weber en Talcott Parsons worden niet als heilig beschouwd en aan een kritische tekstanalyse onderworpen. Gevestigde gedachtenschema's, zoals de onaantastbare Wertbeziehungs-idee, worden gedemystificeerd en tot utiliteitsdenken herleid.

Het is evenwel jammer dat de auteur meer aandacht besteedt aan het logisch-formele kader dan aan de ontologische vraagstukken en de waarde-criteria. De causaliteitsanalyse van John Mackie (die slechts een causale 'logica' is en niet op ontologische vraagstukken ingaat) en ook de beslissingstheorie (die slechts

een 'formele calculus' van utiliteiten is en onzinnig de Wertbeziehung niet volledig vat) worden door hem als criteria vooropgesteld. Dit maakt de benadering eenzijdig.

Ook is het jammer dat nogal wat schoonheidsfoutjes zijn gemaakt. De literatuurverwijzingen zijn niet overal exact, de inhoudgeving van implicaties (de logische, de materiële, de causale implicatie en andere) is niet overal consistent en de informatie over de biografie van personen is niet altijd correct (Mackie stierf niet in 1976, dominee Bayes was niet door 'toeval' de grondlegger van de latere beslissingsmodellen).

Afgezien van deze details is het werk breed georiënteerd, creatief, eenheidsscheppend en vooral: uniek. De kans dat een tweede auteur een vergelijkbaar proefschrift maakt is bijzonder gering.

J.J.A. Tacq